

KOLOSTORI KÓDEXFESTÉSZETÜNK A XIV. SZÁZADBAN

A XIV. század kezdetén I. KÁROLY uralomrajutását évekig tartó belső egyenetlenkedések követik. Az ifjú Anjou király, hatalma megerősítésére, nagy földbirtokok adományozásával, elsősorban az elégedetlenkedő főurakat igyekezett megnyerni. De midőn már trónja biztosított volt, a szellemi- és a hitélet elmélyítését tartotta egyik legbensőbb feladatának. A világi papokkal szemben I. KÁROLY a szerzeteseket pártfogolja; ferencesek és dominikánusok lesznek püspökök. A tekintélyes rendek, a bencések, a ciszterciák, a premonstreiek, a ferencesek, a dominikánusok és az augusztinusok mellett most erősödnek meg a pálosok és a karthauziak. Az uralkodó példaadása nyomán kolostorok alapításával és adományokkal gazdagítják a szerzetesrendeket a főurak és a főpapok is. Majd később, Nagy Lajos idejében a főurak és a főpapok kolostoralapító versengése még erősödni fog.

Az egyre nagyobb számban alapított kolostorok lendületet adnak a kódexfestészetnek. A XIV. századból származó legrégebbi adatunk a század elejéről a karthauziak munkásságára utal. Az első ismert magyar scriptor és egy személyben valószínűleg miniátor is karthauzi szerzetes. Az adatok tanúsága szerint a látókővi karthauzi kolostorban a század elején jelentős kódexkészítő műhely állhatott fenn. A kolostor priorja 1307-ben CONRADUS volt, aki missalékat, két conventualét, egy gradualét, egy breviariumot és a halottak anyakönyvét készítette. CONRADUS különben egy adat szerint felmentését kérte a priori tisztség alól, „hogy szabadabban szentelhesse életét a szellemieknek s könyvek készítésével foglalkozhassék.¹ A karthauziak könyvkultúrájáról még egy adat tanúskodik. 1351-ben THEODORICUS prior számos könyvvvel gyarapította a szent-antálvölgyi kolostort.² Karthauzi kolostorban készült hiteles festett kódexünk azonban nem maradt fenn e korból; így művészetük ismeretlen előttünk.

¹ WAGNER, CAROLUS: *Analecta Scepusii*. Viennae, 1774. II. 72. l.

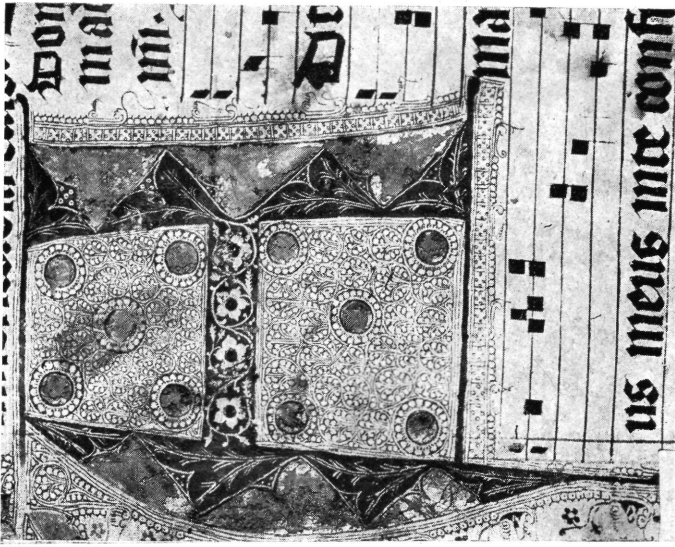
² FESSLER, IGNAC AURELIUS: *Geschichte von Ungarn*, Leipzig, 1867—1877. III. 832. l.

De ismerünk egy igen érdekes kódexet, egy *Gradualét*, amelyet 1334-ben egy ágostonrendi kolostorban írtak. Élénk fényt derít ez az I. KÁROLY-korabeli kolostori műveltségünkre. E kódexben ugyanis egy ágostonrendi szerzetes utasításokkal látja el rendtársait, antiphonariumok és gradualék készítésére.

„Meghagyatik a barátoknak — olvassuk —, hogy a gradualékban, az antiphonariumokban, a nocturnalékban és másutt is, négszögletes hangjegyeket alkalmazzanak s négy vonalat fessenek, valamennyit vörössel, fekete nélkül; a betűt tisztán és elkülönítve írják, úgyhogy a hangjegy a saját, megfelelő betűje fölé kerüljön s a vonalak kellő távolságban legyenek egymástól, nehogy a hangjegyet egyik vagy másik oldalról is összenyomják. Másodszor, mindig ugyanazt a betűtípust, ugyanazt a hangjegyet, ugyanazt a kötőjelet és ugyanazt a szünetjelet alkalmazzák, amelyeket a javított példány a legpontosabban tartalmaz. Semmit ne tegyenek hozzá és semmit se vegyenek el. Harmadszor, bármely könyvet, amelyet másolatból másolnak, mielőtt bekötik, vagy a kórusra helyezik, úgy a betűk, mint a hangjegyek szempontjából szorgalmasan javítsák át, nehogy ezek a művek, a javítás hiánya miatt, szokás szerint, hibásak legyenek. Ugyanez szükséges a szerzeteskönyveknél, breviáriumoknál és a missaléknál is, amint azokat kézhez kapják. Negyedszer pedig, miután így kijavították a gradualékat, ordináriákat és missalékat, azok tartalma szerint teljesítsék kötelességüket.“

Bebizonyosodik így, hogy kolostorainkban ekkor már nagy számmal másoltak kódexeket, másolatokból is, sőt ezeket a kéziratokat nyomban be is kötötték. Az ismeretlen ágostonrendi szerzetes ezzel fejezi be utasításait: „Ne irassák az ilyen műveket vagy kottákat világiakkal, ha vannak a rendben szerzetesek, akik ehhez értenek. Ha nincsenek, akkor kényszerítsék őket feletteseik útján ezek megtanulására, mert a világi papok mindent, amit írnak vagy lekottáznak, elrontanak.“³ A *Szent Domonkos legenda* szerzetes-írója is megveti és a sátán táplálta földi hiúságok kárhozottjának tartja a Párizsban tanuló világi papokat, akik tanulmányaik befejeztével magas egyházi méltóságok elnyerésére törek-

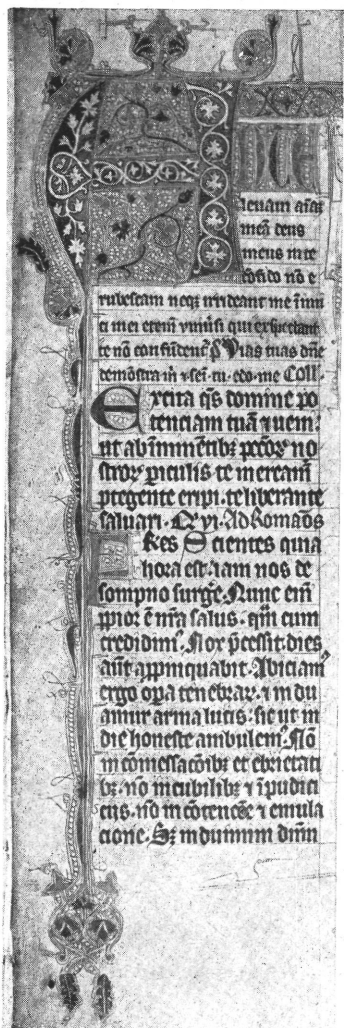
³ Budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. lat. A. 102. — Az idézet eredeti latin szövegét lásd Adatok a magyarországi középkori könyvtárak történetéhez. MKSzle 1891. 33—34. l.

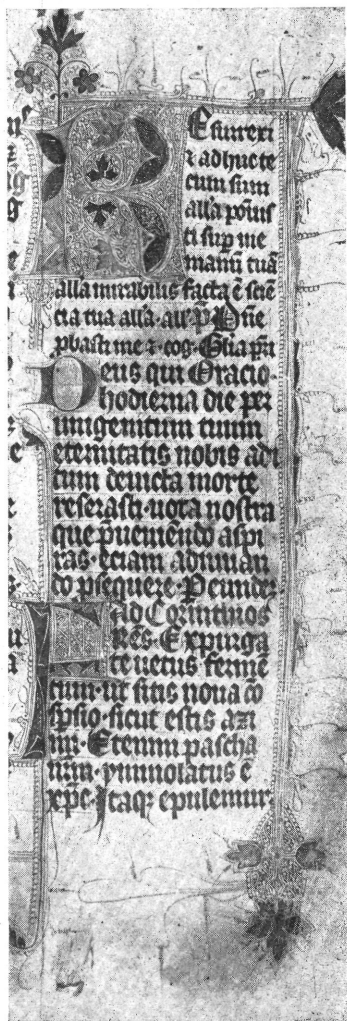
Agostonrendi mûhely: Graduale 1334.
Budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. A 102. 3b lap.

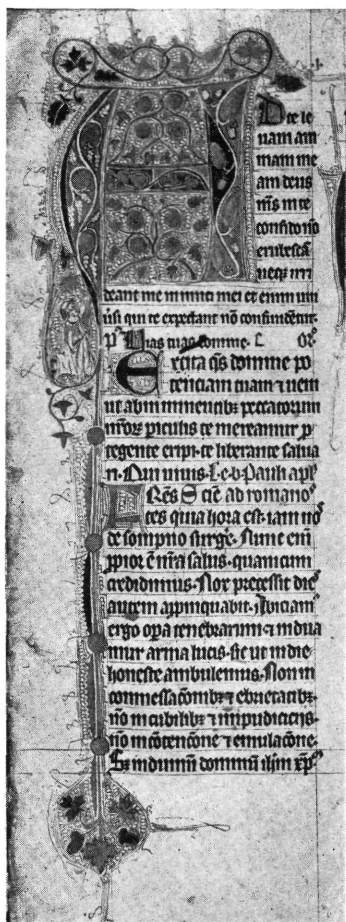
Agostonrendi mûhely: Graduale 1334 körül.
Budapesti Egyetemi könyvtár Cod. A 103. 21b lap.

Pozsonyi kolostori műhely:
 Missale 1341 körül.
 Orsz. Széchényi Könyvtár
 Cod. lat. 94. 9a lap.

Pozsonyi kolostori műhely:
 Missale 1330—1340 között.
 Orsz. Széchényi Könyvtár
 Cod. lat. 220. 149a lap.

Pozsonyi kolostori műhely:
Missale 1341.
Orsz. Széchényi Könyvtár
Cod. lat. 214. 6a lap.

Pozsonyi kolostori műhely:
Missale 1341.
Orsz. Széchényi Könyvtár
Cod. lat. 214. 16a lap.

Pozsonyi kolostori műhely:
Missale 1341 körül.
Orsz. Széchényi Könyvtár
Cod. lat. 94. 33b lap.

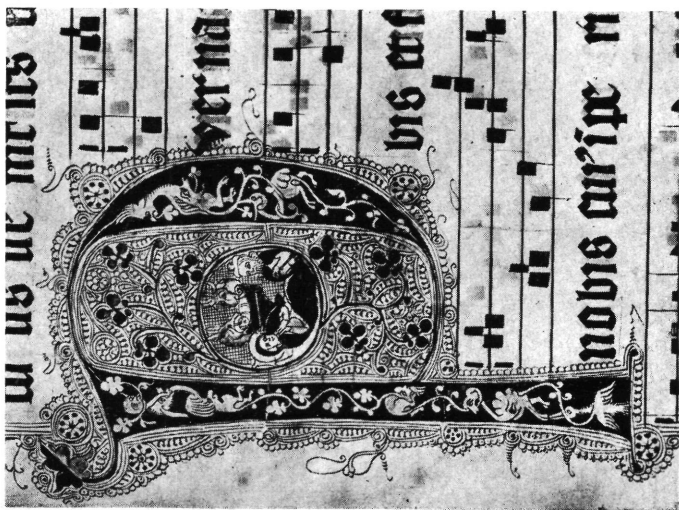
Fürstenfeldi cisztercita műhely:
Missale XIV. század első fele.
München, Allami Könyvtár
Cod. lat. 23056. 150b lap.

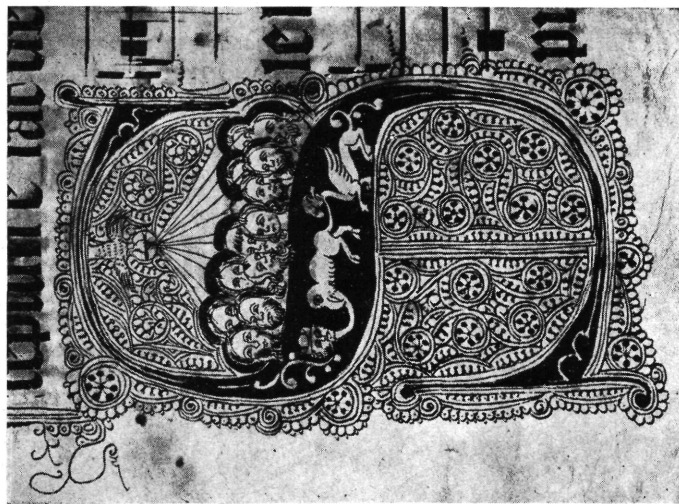
Pozsonyi kolostori műhely:
Missale 1341.
Orsz. Széchényi Könyvtár
Cod. lat. 214. 118b lap.

Pozsonyi kolostori műhely:
Missale 1341.
Orsz. Széchényi Könyvtár
Cod. lat. 214. 170b lap.

Ferencendi műhely: Graduale. XIV. sz. első fele.
Budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. A 110. 28a lap.

Ferencendi műhely: Graduale. XIV. sz. első fele.
Budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. A 110. 244a lap.

szenek.⁴ Ebben a szerzetesi szellemben becsméri az ágostonrendi szerzetes a világi papok kódexírását is. Ez az ágostonrendi *Graduale* nemcsak I. KÁROLY korabeli kolostori műveltségünkre vet világot. Amint látni fogjuk, díszes iniciáléival a magyar kolostori miniatúraművészet alakulásában is jelentőséggel bír.

*

A birtokunkban lévő adatok nemcsak azt tanúsítják, hogy a XIV. század első felében a magyar kolostorokban nagyszámú kódexet készítettek, hanem bizonyítanak közvetlen francia érintkezéseket is. Ezzel magyarázható, hogy első Anjou uralkodónk idejében, az egyre erősödő olasz kapcsolatok ellenére a hazai kolostori termékek az árpádkori hagyományoknak megfelelően, még határozottan franciás jellegűek. Párizs egyeteme, miként az Árpádkorban, a XIV. században is vonzza a magyarokat, világi papokat, és a szerzetesek közül elsősorban a ferenceseket és az ágostonrendieket.

Párizsban, 1303-ban két magyar ferences szerzetes, NICOLAUS de HUNGARIA és MATHEUS vesz részt a VIII. BONIFÁC pápa elleni királyi küzdelemben. Később magyar ágostonrendi szerzetesek iskoláznak Párizsban. STEPHANUS de INSULA de HUNGARIA, a későbbi nyitrai püspök és kalocsai érsek 1345-ben, 1353-ban pedig magister NICOLAUS de NICOLAI a párizsi egyetem lektora. Támogatásukra NAGY LAJOS és ERZSÉBET királyné a pápának ír levelet. A következő évtizedben, 1366-ban pedig PETRUS de VEREBEL tanul a Sorbonne-on: s bár az olasz egyetemek egyre jelentősebbek lesznek a magyar iskoláztatás szempontjából, még az 1380-as években is találkozunk Párizsban magyarral, CHRISTIANUS de HUNGARIA-val.⁵

A Párizsban járt magyar diákok mellett erősítik a magyar-francia kapcsolatokat az avignoni pápai udvarral való érintkezések is. Ismeretes VI. KELEMEN pápának a kolozsvári Szent Mihály templomnak adományozott búcsú-engedély levele (1349) a sárkánytőlő Szent Mihályt ábrázoló díszes kezdőbetűjével. De Avignonból minden bizonnyal nemcsak pápai búcsú-engedély le-

⁴ HORVÁTH JÁNOS: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Budapest, 1931. 14. l.

⁵ A Franciaországban iskolázott magyarok adatait lásd GÁBRIEL ASZTRIK: Magyar diákok és tanárok a középkori Párizsban. Bp., 1938. 9—11., 13—15. l. (Klly. az Archivum Philologicum 1938. 4—9. füzetéből.)

vél érkezett, hanem kódex is. Hiszen már korábban, 1339-ben PIACENZAI JAKAB csanádi, majd zágrábi püspök részére készült Avignonban egy Pontificale.⁶ Az Avignonban járt magyarok bizonyosan könyvekkel megrakodva tértek haza. VI. INCE pápa egy 1359. január 31-én, Avignonban kelt levelében kiközösítéssel sújtja mindazokat, akik penitenciáriusát, MAGYARORSZÁGI DOMONKOS ágostonrendi szerzetest és kíséretét kifosztották, továbbá breviariumát és egyéb könyveit elvették.⁷

A Párizsban iskolázott magyarok is, ugyanakkor, midőn el-sajátították az írás és díszítés mesterségét, minden bizonnyal hoztak magukkal könyveket. Egy XIV. századi párizsi kódex, AQUINOI SZENT TAMÁS *Secunda secundae* című munkája egy bejegyzés tanúsága szerint a NAGY LAJOS alapította lő v ö l d i karthauzi kolostorban volt.⁸ E kódexet nem ismerjük: nem lehetetlen, hogy díszítése franciás jellegű magyar munka. A XIV. században ugyanis számos francia jellegű kódexet készítettek magyar kolostorokban. A század elejéről ismerünk egy olyan franciás stílusban készült kódexet, amelyet dominikánus szerzetes festett. A karthauziak működését csak adat bizonyítja, a dominikánusokét fennmaradt kódex.

Egy dominikánus szerzetes, MICHAEL de BUDA, BENEDEK erdélyi püspök rendtársa még az 1309—1319. évek között készített egy *Agendát*:⁹ ez a kódex azonban festett iniciálét nem tartalmaz. Egyetlen dísze egy egyszerűbb kék-vörös kalligrafikus kezdőbetű. De ugyanekkor, a század elejéről van egy olyan dominikánus kó-

⁶ Zágráb, Püspöki Könyvtár MR. 163. — KNIEWALD, DRAGUTIN: Zagrebački liturgijski kodeksi XI—XV. stoljeća. Zagreb, 1940. 19—23. l. — RADÓ POLYCARPUS: Index Codicum Manu Scriptorum Liturgicorum Regni Hungariae. 1941. 54. l. 272. sz.

⁷ IVÁNYI BÉLA: Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon (1331—1600). Bp., 1927. 7. l.

⁸ Bécs, Nemzeti Könyvtár Cod. 12989. — HERMANN, JULIUS HERMANN: Die vesteuropäischen Handschriften und Inkunabeln der Gotik und Renaissance. 2. No. 22. 74. l. (Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich, Neue Folge VII/2). — BERKOVITS ILONA: Magyar vonatkozású XIV. századi festett kéziratok a bécsi Nemzeti Könyvtárban. MKSzele 1943. 67—68. l.

⁹ Budapest, Orsz. Széchényi Könyvtár Cod. Lat. m. ae. 69. — BARTONIEK EMMA: Codices latini medii aevi. 1940. 59—60. l. — RADÓ P. id. m. 16. l. 79. sz.

dexünk, amelynek díszítése maradéktalanul francia szellemben készült, mégpedig a s á r o s p a t a k i domonkosrendi kolostorban. A kódex PETRI LOMBARDI: „*Commentarius in secundum librum Sententiarium*” című munkáját tartalmazza,¹⁰ és egyetlen szövegkezdő iniciáléját jellegzetes francia modorban festették a század elején. Kék Q betű ez, amelyet belül arany, rózsaszín és piros díszítés tölt ki, míg a betűből a lap belső szélén arany pontokkal díszített kék-rózsaszín, alul tüskés csigába kanyarodó szár húzódik végig. A díszítés kétségtelenül egy Párizsban iskolázott szerzetes műve, szintén francia munka; egyéni, hazai vonásokat nem igen ismerhetünk fel benne. De fennmaradt egy másik magyar kódex is, egy *Commentarii in evangelium Marci*,¹¹ amely ismeretlen helyen, talán ugyancsak egy dominikánus kolostorban készült. Mester szintén francia mintaképeket követ, de már nem oly híven, mint a sárospataki dominikánus; a francia formasajátosságok itt kissé már átalakulnak. A kódex egyetlen festett iniciáléja, a szövegkezdő Q betű, kék színű, s belsejét lila alapon háromszirmú arany fleuronée levélkék díszítik. Miként a sárospataki dominikánus kódexet, úgy ezt is vastag fedőfestékkel és valódi arannyal színezte mestere. A miniátor munkája azonban a francia mintaképeknél nehézkesebb, elnagyoltabb; a mester nem mélyed el a részletek hajszálfinom kidolgozásába; inkább formában követi mintaképeit, mint szellemben.

Van még egy harmadik, érdekes emlékünknél, amelyet az előbbi kódexekkel azonos modorban díszítettek a század első felében. Ez GANOIS VENCEL *Bibliája*.¹² Ezt a kódexet — amelyet két miniaturista díszített, az egyik olaszos, a másik franciás modorban — mindezideig XIV. századvégi pozsonyi munkának tartotta az irodalom. A kódex szövegét több kéz írta, s a díszítésein csakugyan két miniaturista közreműködése ismerhető fel, de nézetünk szerint

¹⁰ Budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 38. 2°. — SZILÁGYI A.: *Catalogus codicum bibliothecae universitatis regiae scientiarum budapestiensis*, Budapestini, 1881. 19. l. — BERKOVITS ILONA: A budapesti Egyetemi Könyvtár festett kéziratának egy csoportja. MKSzele 1931. 4. l. Klny. is.

¹¹ Budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 49. 4°. — SZILÁGYI A. id. m. 29. l. — BERKOVITS I. id. m. 4. l.

¹² Budapest, Orsz. Széchényi Könyvtár Cod. Lat. m. ae. 78. — HOFFMANN EDITH: A Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának illuminált kéziratái. Bp., 1928. 73—74 l. — BARTONIEK E. id. m. 66—68. l. — DERCSÉNYI DEZSŐ: Nagy Lajos kora. Bp., 1941. 149. l.

a két mester nem egy időben dolgozott. A kézirat feltétlenül még a XIV. század elején íródott, s ekkor készültek a sárospataki dominikánus kódexszel rokon franciás díszítései is. Majd a század utolsó negyedében, egy másik miniaturista, kétségkívül pozsonyi mester, két lapszédísszel és több iniciáléval gazdagította. Lehet, hogy a második mester egyes üresen hagyott iniciáléhelyre festette a díszítéseket, vagy még valószínűbb az, hogy egyes kivakart kalligrafikus kezdőbetűk átfestésével varázsolta díszesebbé a kéziratot. A második mester festette néhány iniciálé mellett határozottan felismerhető dörzsölés nyoma a megvékonyodott pergamenen (pl. a 41b. lapon).

Úgy a sárospataki dominikánus kódex, mint a *Commentarii in evangelium Marci*, és GANOIS VENCEL *Bibliájának* egyszerűbb díszítése a XIV. század első felében, mindenekelőtt a francia iskola látatás hatását bizonyítja a magyar miniaturaművészetben.

Bár nyilvánvalóan kolostori munkák ezek, a XIV. század első felében működött kolostori könyvkészítő műhelyeink létezésére elegendő támpontot még nem nyújtanak.

I. KÁROLY idejéből azonban számos olyan kódex maradt már reánk, amelyek nem is egy, hanem több kolostorműhely működéséről tanúskodnak. Egy és ugyanazon műhelyből származó, azonos díszítésű kódexek ezek, nem pedig elszórtan jelentkező emlékek. Ezeknek a kéziratoknak díszítése is franciás, de az iniciálék nem a párizsi miniaturaművészet termékeit követik, hanem a nyugati szerzetesrendek franciás kódexfestészetét. Az iniciálékat nem vastag fedőfestéssel színezték s nem díszítették tüskés csigákkal, arany fleuronné levélkével, hanem kalligrafikus modorban, vonalas stílusban készültek. Az iniciálékat kalligrafikus rajzok, vörös, kék cirádák keretelik, amelyek néhol zöld naturalisztikus levelekkel, vagy háromszirmú levélkével és sárga makkokkal tarkítva, ízléses lapszédíszítést alkotnak. Egyes kódexekben már figurális jelenetekkel díszített iniciálékat is találunk, amelyekben a nagyszemű, törekeny kis alakok világosan francia ősökre utalnak, amint a betűszárazokra rajzolt dróleriek és csomózottnyakú sárkányok nem különben. Mind e kódexekben a díszítések egyszerűbb, kalligrafikus jellege, a díszítéseknek más-más mesterek munkájában mutatkozó egyöntetősége, továbbá a motívumok azonos-sága, másutt az imádkozó szerzetesek hangsúlyozott ábrázolása,

minden írott adatnál ékebben bizonyítja, hogy kolostori műhelyben keletkeztek. Az egyszerűbb díszítések kalligrafikus és naív jellege arról beszél, hogy igénytelenebb mestereik azonosak voltak a scriptorokkal, akik ábrázolásaikban a nyugati szerzetesművészet megnyilatkozásait követik.

E XIV. századi magyar kolostori munkák közül elsősorban annak a harmincas évben működött ágostonrendi kolostorműhelynek termékeit kívánjuk ismertetni, amelynek egyik kódexből már idéztük az antiphonalék és gradualék készítésére vonatkozó utasítást. Az utasítást tartalmazó kódexet a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzik: jelezte Cod. lat. A. 102. Hogy 1334-ben készítették egy ágostonrendi kolostorban, az a kódex első lapján olvasható: „A. D. MCCCXXXIII. comparatus est iste liber here[mitis] S. Augusti[ni].“¹³ Ez a Graduale nagyméretű díszes iniciálékat tartalmaz: számszerint 18 nagy festett kezdőbetű található a kódexben. Kalligrafikus jellegűek ezek, de több színnel festettek, valódi aranyozással. A betűszárat arany és kék geometrikus, vagy húsosabb levélformákkal díszítette mesterük. A kéket az aranytól vékony mínium vonallal választotta el, és a kék mintákat tollhegygel vont fehér cirádákkal díszítette. A betűk belső alapját kék vagy vörös színű finom kalligrafikus cirádák töltik be, amelyek közzé hatalmas aranytallérok vagy ötszirmú fehér virágok illeszkednek. A betűkből néhol kalligrafikus díszítés húzódik a lapszélre, zöld és rózsaszín háromszirmú levélkéikkel. Találkozunk arany levelek és párosával festett aranymakkok alkalmazásával is. Azonos díszítéseket találunk ezen ágostonrendi műhely egy második termékében, a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött Cod. lat. A. 103. jelzetű *Gradualéjában*.¹⁴ Ez a második *Graduale* csonka, mindössze három iniciálét tartalmaz, de ezeket ugyancsak nagy zöld levelek díszítik, és a betűknek arany s kék színű geometriai vagy levélformákkal való festése az előző *Graduale* stílusához igazodik. Így nyilvánvaló, hogy e második, csonka *Graduale* szintén 1334 körül, az első kódexszel azonos ágostonrendi kolostorban készült. Mindkettőt kétségkívül francia iskolázottságú szerzetesek festették, akik az 1334-

¹³ Budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. lat. A. 102. — SZILÁGYI A. id. m. 16. l. MKSzele 1891. 33. l. — RADÓ P. id. m. 19. l. 88. sz.

¹⁴ Budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. lat. A. 103. — SZILÁGYI A. id. m. 16. l. — RADÓ P. id. m. 19. l. 89. sz.

ben készült *Graduale* utasításainak tanúsága szerint is, elsősorban liturgikus énekeskönyveket készítettek.

A második XIV. századi magyar kolostori-műhellyel az Orsz. Széchényi Könyvtárban őrzött két kódex ismertet meg bennünket. A két kódex *Missale* és mindkettő Pozsonyban készült 1341 körül. Jelzetük Cod. lat. m. ae. 214. és Cod. lat. m. ae. 94. Díszítésük rokon az előbbi ágostonrendi műhely stílusával. E két pozsonyi *Missale* díszjei is franciás szellemben, kalligrafikus modorban készültek, de rendkívül finom és kecses kivitelben; az iniciálék pedig már figurális jeleneteket, egész kicsiny bibliai képeket tartalmaznak.

A Cod. lat. m. ae. 214. jelzetű pozsonyi *Missale* magyar szenteket feltüntető kalendáriumában, február 17-én a scriptor munka közben följegyezte PÉTER esztergomszentgyörgyi prépost és pozsonyi kanonok halálának évét: „Anno domini MCCCCL primo obiit dominus Petrus Strigoniensis et Posoniensis ecclesiarum Canonicus et plebanus extunc bone memorie Sabbato ante dominicam Esto michi“. A *Missale* nyilvánvalóan Pozsonyban, 1341-ben még I. KÁROLY uralkodása idejében készült.¹⁵ 14 kalligrafikus jellegű kis iniciálé látható a kódexben. vörös, kék, zöld, rózsaszín, sárga színekkel festve, néhol valódi arany vagy ezüst díszítéssel. Az iniciálékba kis figurális jeleneteket illesztett festőjük: imádkozó szerzetest, pelikánmadarat fiaival, a Szentlélek megjelenését, Krisztus mennybemenetelét, gótikus csipkészetű háttér előtt Krisztus születésének kedves jelenetét, továbbá emberfejú dróleriekat, sáncányokat.¹⁶ A Cod. lat. m. ae. 94. jelzetű pozsonyi

¹⁵ KNAUZ NÁNDOR: A magyar egyház régi szokásai. Magyar Sion, 1868. 887—888. l. 22. sz. — KNAUZ N.: A pozsonyi káptalan kézíratai. Esztergom, 1870. 135. l. 10. sz. — KNAUZ N.: Kortan, 1876. 117. l. 6. sz. — Könyvkiállítási Kalauz, 1882. 8. l. — DANKÓ JÓZSEF: Vetus Hymnarium Ecclesiasticum Hungariae 1893. 28. sz. — ORTVAY T.: Pozsony város története. II/4. 383. l., III. 229—230. l. — KOLLÁNYI FERENC: A Széchényi Orsz. Könyvtár őrének kinevezése körül fölmerült kérdések 1812-ben. MKSz. 1904. 38. l. 4. sz. — HOFFMANN E. id. m. 71—72. l. — Régi Egyházművészet Orsz. Kiáll. 1930. 149. l. 582. sz. — BARTONIEK E. id. m. 189. l. — DERCSÉNYI D. id. m. 138—139. l. — RADÓ P. id. m. 7. l. 22. sz. — JÁVOR EGON: Hét kézíratos pozsonyi *Missale* a Nemzeti Múzeumban. Bp., 1942. 8—11. l.

¹⁶ A 6a, 16a, 53a, 103a, 105b, 118b, 123a, 130a, 168b, 170b, 178b, 185b, 227b, 530b. lapokon.

Missaléban szintén hasonló modorban festett díszítéseket láthatunk. E kódex 21 iniciálét tartalmaz, többek között az Angyali Üdvözlét, Dávid király, Krisztus, egy imádkozó szerzetes, egy női mellkép ábrázolását.¹⁷

Nyilvántart az irodalom e korból még egy pozsonyi *Missalét*, amely a pozsonyi káptalan tulajdonában van. E kódex naptárában február 17-én ugyancsak ott találjuk a Cod. lat. m. ae. 214. jelzetű *Missale* azonos szövegű följegyzését.¹⁸ E kézirat díszítését nem ismerjük, de a scriptor följegyzése alapján minden bizonnyal a Cod. lat. m. ae. 214. és Cod. lat. m. ae. 94. jelzetű *Missalékkal* egy időben és egy kolostorban készült.

Az Országos Széchényi Könyvtár két pozsonyi *Missaléját* nem egy mester készítette: a stílusbeli egyezések mellett mutatkozó kisebb eltérések két különböző kézre utalnak. Ez a körülmény is, több miniátorból álló műhely létezésére utal. Megerősíthetjük föltevésünket a műhely egy harmadik miniaturistájának munkájával, az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött Cod. lat. m. ae. 220. jelzetű pozsonyi *Missaléval*, amelyet az irodalom ezideig XIV. századvégi alkotásnak tartott.¹⁹ A kódex díszes Kánonképét (144b lap) valóban a század végén, a kézirat keletkezésénél jóval később, nézetünk szerint már ZSIGMOND korában festette egy második mester. Az Országos Széchényi Könyvtárnak e harmadik pozsonyi *Missaléja* egyszerűbb kivitelű; bár 25 iniciálét tartalmaz,

¹⁷ A 9a, 18a, 24a, 35a, 59a, 88a, 94b, 144a, 159b, 165a, 165b, 174b, 217a, 219b, 223b, 230b, 259a, 278a, 286a, 303b, 338b. lapokon. Ezenkívül a *Missale* 140a. lapján a kánonkezdő T iniciálét a XV. században festette Pozsonyban Han János miniátora, aki Henrik csukárdi plébános XIV. századi kódexét is díszítésekkel gazdagította. — ORTVAY T. id. m. II/4. 387—388. l. — KOLLÁNYI F.: id. m. 38. l. 9 sz. — Z'LVÁN MIHÁLY: A Pray-kódex benedictioi. MKSz 1927. 98. l. — HOFFMANN E. id. m. 72—73., 92, l. — BARTONIEK E. id. m. 86. l. — DERCSÉNYI D. id. m. 139. l.

¹⁸ KNAUZ N.: A pozsonyi káptalan kéziratái. 135. l. 10. sz. — KNAUZ N.: Kortan, 117. l. 6. sz. — KNAUZ N.: A magyar egyház régi szokásai, 887. l. — DANKÓ J. id. m. 95. l. — HOFFMANN E. id. m. 72. l.

¹⁹ KNAUZ N.: A magyar egyház régi szokásai, 888. l. 24. sz. — ORTVAY T. id. m. II/4. 352., 379. l. — Könyvkiállítási Kalauz. 10. l. 12. sz. — HOFFMANN E. id. m. 82—83. l. Közli a Kánonképet. — BARTONIEK E. id. m. 195. l. — DERCSÉNYI D. id. m. 149. l. LII. tábla. Közli a Kánonképet. — RADÓ P. id. m. 9. l. 31. sz. — JÁVOR E. id. m. 14—16. l. Közli a Kánonképet.

ezek között több, csupán két színnel festett egyszerűbb kezdőbetű is látható.²⁰ Figurális jeleneteket egyáltalán nem találunk a kódexben, amint valódi aranyat vagy ezüstöt sem. Díszítése határozottan arra mutat, hogy a kódex még a harmincas években készült, és bizonyítja, hogy ez a kolostori könyvkészítő műhely P o z s o n y b a n már a harmincas években is működött.

A XIV. századi magyar kolostori műhelyek közül a harmadik, i s m e r e t l e n h e l y e n és adatokkal meg nem határozható időben állott fenn: viszont ez a műhely az, amelyik a legtöbb könyvet, számszerint öt kódexet, antiphonálékat és gradualékat hagyott az utókorra. (Amíg a pozsonyi műhely missalékat készített, addig ez liturgikus énekeskönyveket.) Mind az öt kódexet a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzik. Jelzetük: Cod. A. 104., Cod. A. 105., Cod. A. 108., Cod. A. 109., Cod. A. 110. Az öt kéziratot mindezideig részben XV. századi, részben XVI. századi munkának tekintették.²¹ A kódexek vizsgálata azonban első pillantásra meggyőzhet bennünket, hogy azonos műhely termékei, de nyilvánvaló az is, hogy a XIV. században készültek, sőt, valószínűleg még a század első felében, talán ugyancsak I. KÁROLY idejében. Ezek a kódexek az eddig ismertetett magyar kolostori termékek között a legszegényesebbek. A díszítések sívárak, csak a kalligrafia színeivel, a kékekkel és miniummal színezettek. Kivitelezésük is nyersebb, nehezkesebb. Mégis, a hazai kódexek sorában, ezekben a kéziratokban találkozunk a francia mintaképeket követő dróleriek legfurcsább és legszemlésebb ábrázolásaival. A betűszáratok mindenkor vékony fehér vonallal elválasztott kék és vörös színekkel festik: a két szín között legtöbbször feketével körvonalazott egymásbakapcsolódó dróleriekből képezett füzér látható. A dróleriek színezetlenek, és nyers pergamen voltukban plasz-

²⁰ A 10b, 24b, 105a, 140a, 145a, 149a, 166a, 173a, 183a, 185a, 216b, 218b, 232b, 234b, 269b, 274b, 294b, 296a, 304b, 305b, 312b, 323b, 344b, 352a lapokon.

²¹ Budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. lat. A. 104, Cod. lat. A. 105, Cod. lat. A. 107, Cod. lat. A. 108, Cod. lat. A. 109, Cod. lat. A. 110, — SZILÁGYI A. id. m. 16. l. — RADÓ P. id. m. 19. l. 90, 91, 93, 94, 95, 96. sz. — RADÓ POLIKÁRP szíves közlése szerint az A 104, A. 105, A. 109. és A. 108. jelzetű kódexek összetartoznak, egy *Antiphonarium* négy részét képezik: A 104, I. De tempore, téli rész; A. 105, II. De tempore, nyári rész; A. 109. III. Sanctorale, téli-nyári rész; A. 108, IV. Sanctorale, őszi rész.

tikusan érvényesülnek a kék-vörös alapon. A betűk belsejét kék és vörös kalligrafikus cirádák díszítik. A hat kódex között a Cod. A. 110. jelzetű *Graduale* a legdíszesebb. Ez az egyetlen, amelyben figurális jelenetekkel, továbbá némi barna, sárga és szürke színezéssel is találkozunk. E *Graduale* 13 iniciáléja közül négy figurális díszítésű: Krisztus születését, a Szentlélek megjelenését, a feltámadó Krisztust és egy glóriás Krisztusfejet ábrázol (a 3a, 28a, 212b, 244a lapokon). Miként a pozsonyi missalék figurális iniciáléit, úgy ezeket is egész síkszerűen, a térbeliség érzetetésének teljes hiányával festette a miniátor. De a pozsonyi missalék finom, kis törekeny alakjaihoz viszonyítva itt az arcok és figurák elnagyoltabb s nyersebb rajzúak. Nélkülözik a pozsonyi missalék könnyed vonalvezetését, kedves kis arctípusait és a ruharedők ideges, nyugtalan esését. A legélesebben megvilágítja ezt, a Krisztus születését ábrázoló két iniciálé egybevetése, amelyet úgy a Cod. lat. m. ae. 214. jelzésű pozsonyi *Missaléban*, mint az A. 110. jelzetű *Gradualéban* a „Puer natus est nobis“ P kezdőbetűjébe illesztett a mesterük. A pozsonyi *Missaléban* finom, aprólékosabb gonddal kidolgozott kis képet látunk, amely síkszerűsége mellett igen dekoratívan hat. A miniátor a pozsonyi *Missaléban* kedves, kis családi jelenetet fest: a díszes ágyban fekvő Mária a kis Jézust táplálja. Ezzel szemben a *Gradualéban* Krisztus születése jelenetének sokkal sablonosabb és nyersebb fogalmazását találjuk. A kis Jézus a háttérben lévő bölcsőben fekszik, míg Mária az előtérben, imárákulcsolt kézzel. Amíg a pozsonyi műhely termékeit kedves báj és líra hatja át, addig e harmadik műhelyt a kissé torz és groteszk ábrázolás és nyersebb humorérzék jellemzi. A harmadik műhely kódexeiben például találkozunk olyan sajátosságokkal, amelyek a pozsonyi missalékban hiányoznak. A szövegsorok s hangjegyek közé illesztett egyszerűbb kezdőbetűket a miniátorok egy-egy virtuózan festett, torz emberfejjel, nyelvétöltő férfiprofillal díszítették, gyakran igen szellemes megoldásban, a betűszárakból képezett furcsa sisakokban és kalpagokban. Általában, bár ez a harmadik műhely a dróieriek ábrázolásában a legközelebbi kapcsolatot mutatja a francia miniatúrafestészettel, az arctípusok és figurák festésében attól már nagyon is távol áll.

Az első műhely kétségtelenül ágostonrendi szerzetesek kolostorában virágzott: de kérdéses most már, hogy a második és harmadik műhely termékei melyik szerzet kolostorában keletkeztek?

Hangoztattuk már, hogy a magyarországi termékek a nyugati szerzetesművészet szellemében készültek. Így nemcsak a magyar kolostori műhelyek alkalmaztak franciás jellegű kalligrafikus díszítéseket: a miniaturaművészet rokon megnyilatkozásaival találkozunk külföldön is. A XIV. században a francia miniaturaművészet hatására azonos jellegű díszítőmodorban dolgoztak a német, osztrák, cseh és magyar kolostorokban is, kisebb lokális eltérésekkel. A külföldi szerzetesrendek egyszerűbb munkái azonban még nagyrészt feldolgozatlanok, és az egyes szerzetesrendek művészetére csak itt-ott ismertetett kolostori kódexek díszítéseinek keresztül következtethetünk. A XIV. század első felében francia hatás alatt készült cseh kolostori termékeket MAX DVORÁK általában cisztercita munkáknak tekinti.²² A pozsonyi missalékat így magunk is inkább a cisztercita művészek alkotásainak vélnénk, mert ekkor — eltekintve attól, hogy a cisztercita rend egyik főfeladata és hivatása kódexek készítése volt — elsősorban a cisztercitáknak tulajdonítható a franciás motívumok Európában való elterjesztése.

Magyarországon még az Árpádok alatt megtelepedett ciszterciták rendje fontos szerepet játszott a magyar kultúra és művészet fejlesztésében. Közismert, hogy az első magyar főiskola, a párizsi mintára szervezett veszprémi egyetem tanszékeit III. BÉLA cisztercitákkal tölti be. Mégis, mindezideig egyetlen olyan hazai kódex sem ismeretes, mely bizonyíthatóan cisztercita munka lenne. A díszítések vizsgálata nyomán, a három pozsonyi missaléről könnyen állíthatnánk, hogy cisztercita kolostorban készültek. Ha

²² DVORÁK, MAX: Die Illuminatoren des Johann von Neumarkt. — Gesammelte Aufsätze zur Kunstgeschichte, München, 1929. 82—86. l. — A prágai főszékesegyház könyvtárában különben található még két olyan ismeretlen származású kódex, egy Biblia és egy Petri Comestoris, Scholastica Historia Sacra Scripturae, amelyeknek díszítése, nyersebb vonalvezetésben igen közel áll a pozsonyi Missalékhoz. E két prágai kódexet lásd: PODLAHA, ANTON: Die Bibliothek des Metropolitankapitels Prag. 1904. No. 9. 51—57. l. — Fig. 56—62. és No. 86., 186—189. l. Fig. 202—203. (Topographie der Historischen und Kunst-Denkmale in Königreiche Böhmen. II. Der Domschatz und Bibliothek des Metropolitankapitels.)

ugyanis a pozsonyi missalékhoz külföldi analógiát keresünk, úgy a legközelebbi rokonait cisztercita művek díszítésében találjuk. Így Münchenben őriznek egy missalét, amely a XIV. század első felében a felsőbajorországi Bruck mellett, a fürstenfeldi cisztercita kolostorban készült.²³ A rokonság a fürstenfeldi kódex és a pozsonyi missalék iniciáléi között első pillantásra megállapítható: azonos technikával, azonos kivitelben készültek. A fürstenfeldi kódexben is az arcokat két vörös ponttal színezi a miniaturista, és a szem, az orr és a száj vonalát finom tollhegygel rajzolja. A bajor cisztercita kódexben továbbá ugyancsak föllelhető a pozsonyi munkáknak az a jellegzetessége, hogy a betűk alapja színes, de a drôleriek és az indamotívumok festetlenek. A fürstenfeldi cisztercita kódexszel való összevetés alapján jogosan feltételezhetjük a pozsonyi missalékról, hogy cisztercita alkotások: azonban e feltevést adatokkal alátámasztani alig tudjuk.

Pozsony a XIV. század első évtizedeiben Ágnes királyné örökségeként az osztrák hercegséghez tartozott, majd 1322-től azonban ismét magyar terület. A városban még az Árpádok alatt megtelepedtek a cisztercita apácák, majd a XIII. század végén a ferencesek, s velük egyidőben a klarisszák, akik 1297-ben a cisztercita apácák kolostorába költöztek. A cisztercita apácák kihálnak — de a XIV. század elején —, amikor Pozsony az osztrák hercegség tulajdona — a heiligenkreuzi anyakolostorhoz tartozó cisztercita szerzetesek éltek a városban.²⁴ További adataink a pozsonyi cisztercitákról nincsenek, de valószínűnek tartható, hogy Pozsony visszacsatolásakor nem hagyták el a várost, hanem ott éltek tovább. Lehetséges, hogy hivatásukhoz híven kódexeket készítettek, a környék egyházainak és talán más szerzetesrendeknek is. E feltevés ellen szólhat azonban az, hogy a pozsonyi missalék kalendáriumaiában a cisztercita szentek hangsúlyozott tiszteletét hiába keressük. RADÓ POLIKÁRP, a hazai liturgikus kódexek első szakértője szíves volt a pozsonyi missalékat kérésre, liturgikus szempontokból ismételten átvizsgálni. Vizsgálatának eredménye az a negatívum, hogy a missalék hovátartozása egy kódex

²³ München, Állami Könyvtár Cod. lat. 23056. — STOLLREITHER, EUGEN: Bildnisse des IX—XVIII. Jahrhunderts aus Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek. München, 1928. I. 21—22. l., 34—36. tábla. (Miniaturen aus Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek in München. IX.)

²⁴ FEJÉR G. id. m. 1832. VIII/2. 53. l.

kivételével százszázalékos biztonsággal nem határozható meg. A legtöbb eredményt a Cod. lat. m. ae. 214. jelzetű *Missale* mutatta. E kódex kalendáriuma kifejezetten ferencesek használatára íródott, Szent Ferenc ünnepeit és Szent Klára napját vörös betűkkel jelezték. Azonban úgy a kódex naptárából, mint a propriumból hiányzik a már 1304-ben elrendelt Szent Ferenc stigmatizációjának feltüntetése. Arra mutat ez, hogy a scriptor egy XIII. századi ferences missalét másolt. De ha a kódex franciskánus kolostorban készült volna, egy ferences scriptor talán pótolja a XIII. századi kalendárium hiányát? A másik két pozsonyi missale a szentek tisztelete alapján már nem határozható meg. A Cod. lat. m. ae. 220. jelzetű *Missale*, bejegyzésének tanúsága szerint a pozsonyi Szent Márton-egyház tulajdona volt,²⁶ s nyilvánvalóan a kolostorműhelyben már eredetileg a székesegyház számára íródott. E *Missale* kalendáriumában különben cisztercita nyomokra mutatna, hogy augusztus 20-án Szent István neve mellé vörös betűkkel Szent Bernát nevét is bejegyezte a scriptor, — de Szent Bernát nevét később kitörölték. Elképzelhető volna, hogy itt egy cisztercita másoló keze rájárt clairvauxi Szent Bernát nevének bejegyzésére. Mindez azonban nem szolgál kielégítő bizonyítékul a pozsonyi missalék cisztercita származására vonatkozólag. És ha stílusukban cisztercita munkákhoz kapcsolódnak is, teljes határozottsággal cisztercita munkáknak nem tekinthetjük.

Szerencsésebbek vagyunk a harmadik műhely meghatározásánál. Az itt készült kódexek szövegvizsgálatánál RADÓ POLIKÁRP ugyanis mind az öt kéziratban ferences nyomokra bukkant. Szíves közlése szerint ezek a következők: „Incipit ordo breuiarij fratrum minorum“ (Cod. A. 104. 1a lap), „et fit commemoracio de apostolis et de sco francisco“ (Cod. A. 105. 60a lap), „In uigilia sci francisci“ (Cod. A. 108. 26b lap), „de festiuitatibus que infra octauam sci francisci ueniunt nichil tunc agitur“ (Cod. A. 108. 41a lap). Továbbá az A. 109. jelzetű kódexben, a 19a lapon a január 25-iki Szent Pál ünnepén, „et nichil fit de sco francisco“

²⁶ „Anno Domini ... 73 In die purificationis Marie Iste liber est redemptus a quodam bono viro qui istum librum comparauit pro 2 florenis ante XX annos sed informatus ex post quod liber sit ecclesie posoniensis sancti Martini alias saluatoris restituit Ecclesie accepto prius duos flor. a decano protunc licenciato sacre theologie Magistro Nicolao de Hirtendorff, ita quod nescitur quis homo iste sit ad saluandam suam famam.

olvasható; a 76b lapon „In festo sci anthonij“ ünnepi ferences officium található, míg a 153a lapon Szent Klára ünnepi officiuma. Végül az A. 110. jelzetű *Gradualéban* a litánia Szent Ferencet és páduai Szent Antalt hozza (206b—211a lapon) és a rubrikák mindig „fratres uel sorores“-ről szólnak (például a 147a lapon). Mindez tehát kétségtelen bizonyítéka annak, hogy ez a harmadik műhely ferences kolostorban virágzott, s a miniátorok ferences szerzetesek voltak. Hogy ez a műhely feltevésünk szerint csakugyan a XIV. század első felében működött, azt nemcsak a díszítések vizsgálata bizonyítja. RADÓ POLIKÁRP szerint, az összefüggő és egy *Antiphonariumot* alkotó A. 104., A. 105., A. 108., A. 109. jelzetű kódexekben egyetlen olyan ünnep sem szerepel, amelyet az 1330—1340. éveknél később rendeltek volna el; amint hiányzik az 1350-ben elrendelt „translatio sci Antonii“ ünnepe is.

Bebizonyosodott tehát, hogy az első műhely ágostonos-remete-rend kolostorában működött, a harmadik műhely pedig kétségtelenül ferences kolostorban. Bizonytalan csupán a második, a pozsonyi műhely rendjének megállapítása marad: ámbár itt a külföldi analógiák cisztercita-rend munkásságára utaltak.

A pozsonyi missalékat már csak azért sem tarthatjuk határozottan cisztercita alkotásoknak, mert ma még az sincs tisztázva, hogy a XIV. században egy-egy szerzetesrend művészete mily mértékben hatott egy másik rend stílusára. Láthattuk, hogy a hazai kódexek között, bizonyos stílussajátosságok egyaránt mutatkoznak úgy az ágostonrendi, mint a pozsonyi, és a jelenleg még nem lokalizálható harmadik ferences műhely termékei között. Minden bizonnyal az egyes szerzetesrendek kölcsönösen hatottak egymás művészetére. Külföldön például a cisztercita munkákhoz hasonlatos díszítéssel találkozunk ágostonrendi kódexekben. Ezeket az 1389—1390-es években CONRAD ALECCIS VON ECKOLSHEIM festette a Brand melletti neunkircheni ágostonrendi kanonokok kolostorában.²⁶ Feltehető, hogy a cisztercita, az augusztinus és a

²⁶ KURTH, BETTY: Fragmente aus einem gotischen Schriftmusterbuch in der Universitätsbibliothek zu Würzburg. Jahrbuch des Kunsthist. Inst. der K. K. Zentralkommission für Denkmalpflege Neue Folge IX. 1915. 176—179. l. 138—141. kép.

ferences munkák között mutatkozó hasonlóság a közös forrás, a francia iskoláztatás eredménye. De ugyanígy elképzelhető az is, hogy a XIV. században, a kolostorok művészetének e jellegzetes franciás díszítőmódozán belül az egyes szerzetesek kölcsönösen hatottak egymásra. Ez esetben könnyen megtörténhetett az, hogy a pozsonyi missalékat a XIV. század első felében nem ciszterci-ták, hanem ferences szerzetesek díszítették, avagy talán a cisztercita apácák székhelyét elfoglaló klarisszák. (Augusztinusokra nem gondolhatunk; a XIV. század első felében Pozsonyban élő ágostonrendi szerzeteseknek sehol semmi nyomát nem találtuk.)

Bizonyos, hogy a XIV. századi magyar kolostori termékeknek még nem egy, egyszerűbb díszítésű példánya lappanghat hazai könyvtárakban. Ezek ismerete, amint a külföldi szerzetesrendek művészetének részletesebb feldolgozása visz majd közelebb az egyes hazai kolostorok miniatúrafestészetének kielégítő meghatározásához. Egyelőre az itt ismertetett kéziratok díszítése alapján meg kell elégednünk a következők megállapításával:

Az árpádkori franciás kultúra sokkal mélyebb gyökeret vert a magyarságban, semmint azt a XIV. század elején az Anjou uralkodó alatt egyre erősödő olasz érintkezések megszüntethették volna. A kolostorok világába teljességében felszívódott első keresztény századaink francia térítőinek szelleme, s nemcsak felszívódott, hanem erősödik az avignoni pápai udvarból sugárzó hatásokkal, és a szerzetesek francia iskoláztatásával. A XIV. század első felében a kolostori műhelyek az árpádkori franciás műveltség szellemében működnek tovább.²⁷ Kolostori kódexkészítő műhelyeink az Anjou-uralkodók idejében, az udvari művészetben egyre erőteljesebben érvényesülő olasz hatások ellenére, árpádkori kolostori miniatúrafestészetünk hagyományait követik; a német, osztrák és cseh kolostori művészethez hasonlatosan, továbbra is a francia miniatúrafestészet díszítőformáit alkalmazzák.

BERKOVITS ILONA

²⁷ Árpádkori műveltségünk franciás szellemének a miniaturaművészetben való megnyilatkozásához lásd: BERKOVITS I.: A magyar miniaturafestészet kezdetei. Magyarságtudomány 1942. 485—519. l. Klny. is.